

Gospodarka Trzeciej Rzeszy w okresie Planu Czteroletniego. Zarys problematyki

Stworzenie nowego planu gospodarczego w latach 1936–1940 w nazistowskich Niemczech miało być gwarancją oczekiwanego przez Adolfa Hitlera wzrostu zbrojeń. Cel miał zostać osiągnięty poprzez centralne planowanie oraz publiczne gospodarowanie siłą roboczą. Do wykonania i realizacji planu został wyznaczony Hermann Wilhelm Göring, współtwórca hitlerowskiej III Rzeszy.

Göring urodził się 12 stycznia 1893 r. w Rosenheim. Był synem urzędnika kolonialnego i matki pochodzenia chłopskiego. W 1910 r. rozpoczął naukę w Gross Lichterfelde pod Berlinem, która to szkoła była odpowiednikiem amerykańskiego West Point. W 1912 r. został powołany do służby wojskowej jako młodszy oficer. Karierę wojskową rozpoczął w 1914 r. Początkowo służył w piechocie; w późniejszym czasie został przeniesiony do lotnictwa. Zyskał w nim renomę wyśmienitego pilota, o czym świadczy przyznanie mu Królewskiego Orderu Rodu Hohenzollernów (20 października 1917) i odznaczenie w 1918 r. najwyższym orderem Pour le Mérite. W 1922 r. był dowódcą „brunatnych koszul”; funkcję tę powierzył mu sam A. Hitler.

Göring, żądny władzy, w nazizmie odnajdywał sens egzystencji oraz możliwość zaznania przygody i aktywnego spędzenia życia. Jego lojalność wobec Adolfa Hitlera była godna najwyższego podziwu¹. Wódz mówił o nim: „był najlepszym człowiekiem jakiego miałem, człowiekiem o największej sile woli, człowiekiem decyzji, który wie, czego chce, i osiągnie to, co chce”². W 1923 r. Göring brał czynny udział w puczu monachijskim *Hitlerputsch* (8–9 listopada), gdzie został ciężko ranny. To wydarzenie wymusiło na nim opuszczenie Niemiec na cztery lata – do czasu ogłoszenia amnestii. W 1927 r. powrócił do Niemiec, by wzmocnić szeregi NSDAP; w 1928 r. został posłem tej partii w Reichstagu. Stał się ojcem sukcesu, który doprowadził Hitlera do władzy. Był też jednym ze współtwórców sukcesu wyborczego NSDAP w wyborach z 31 lipca 1932 r., po których zostało przyznane mu stanowisko przewodniczącego Reichstagu. Dnia 30 stycznia 1933 r., rok po mianowaniu Hitlera na kanclerza Niemiec, Hermann Göring objął wiele kluczowych stanowisk w państwie. W 1934 r. kierował operacją

¹ J. Wyllie, *Hermann i Albert Göringowie. Pan wojny i zdrajca*, Warszawa 2007, s. 93.

² R. Overy, *Göring: The Iron Man*, London 1984, s. 42.

„nocy długich noży”³. Dnia 1 marca 1935 r. został mianowany naczelnym dowódcą wojsk lotniczych, które w błyskawicznym tempie doprowadził do rozbudowy i modernizacji.

W 1935 r. wódz Rzeszy zlecił mu przeprowadzenie arbitrażu pomiędzy Richardem Oscarem Walterem Darrém, a Hjalmarem Schachtem⁴. Arbitraż miał rozstrzygnąć kwestię prymatu rolnictwa albo przemysłu w gospodarce niemieckiej. W 1936 r. w okresie wiosennym Hitler mianował Göringa Pełnomocnikiem do spraw surowców, a dnia 3 kwietnia Werner von Blomberg, minister wojny, zaproponował mu objęcie stanowiska Generalnego Inspektora Niemieckiej Gospodarki Ropą Naftową. W tym samym dniu H. Schacht złożył mu propozycję objęcia pieczy nad rezerwami walutowymi Rzeszy. Zarówno Schacht, jak i Blomberg wierzyli, że powyższe mianowania sprawią, iż Göring stanie się jedynie figurantem, który swoim nazwiskiem będzie firmował podejmowane przez ich Urzędy decyzje. Tak się jednak nie stało. Dnia 4 kwietnia Hitler wydał tajny dekret, na mocy którego Göring został Pełnomocnikiem Rzeszy do spraw Surowców i Dewiz. Dokument został jednak odtajniony i opublikowany przez Göringa. Na jego mocy powołał on nowy urząd Sztab do spraw Surowców i Dewiz Premiera Generała Göringa. Powyższe posunięcie było znaczącym krokiem ku przejęciu władzy nad gospodarką niemiecką przez Göringa i zminimalizowaniu wpływu na nią Schachta i Blomburga, którzy nie przewidzieli takiego obrotu wydarzeń.

Na przełomie maja i czerwca Göring odbył narady dotyczące „zasobów dewizowych państwa”. Dnia 26 maja 1936 r. spotkał się z przedstawicielami niemieckiego przemysłu. Spotkanie dotyczyło gospodarki surowcowej kraju oraz przedstawienia obaw dotyczących ich braku na wypadek wojny. Ostatniego dnia czerwca Göring określił dwa kluczowe zadania gospodarcze: „zapewnienie narodowi żywności oraz uzbrojenie go tak, by, gdy nadejdzie nieuchronny czas ruszył do ostatniej walki o wolność”⁵. W dniu 20 czerwca 1936 r. Göring zastąpił rząd centralny swoim rządem Prus; do lipca udało mu się skompletować skład rządu, w który wchodził między innymi eksperci z ministerstwa lotnictwa, rządu pruskiego oraz I.G. Farben.

³ Zobacz szerzej [w:] R. Overy, *Trzecia Rzesza. Historia Imperium*, Warszawa 2012, s. 99–104.

⁴ Hjalmar Horace Greeley Schacht żył w latach 1877–1970. Był czołowym finansistą w Trzeciej Rzeszy. Przez dwadzieścia lat na arenie międzynarodowej był głównym przedstawicielem Niemiec na światowych konferencjach finansowych. Sprawował urzędy komisarza walutowego Niemiec, dwukrotnie prezesa Banku Rzeszy (1923–1930 oraz 1933–1939), nazistowskiego ministra gospodarki (1934–1937), pełnomocnika do spraw gospodarki wojennej (maj 1935–1937). Pełnił funkcję członka gabinetu Hitlera ministra bez teki (1939–1943). W 1945 r. został aresztowany przez aliantów. Zobacz szerzej [w:] F. Clavert, *Hjalmar Schacht, biography*, Strasburg 2006.

⁵ D. Irving, *Wojna Göringa. Biografia Marszałka Rzeszy*, Kraków 2011, s. 220.

Dnia 18 października 1936 r. została ogłoszona ustawa *Verordnung zur Durchführung des Vierjahresplanes*⁶ powołująca Göringa na stanowisko Pełnomocnika do spraw Planu Czteroletniego – *Der Beauftragte für den Vierjahresplan*, co dało mu nieomalże nieograniczoną kontrolę nad gospodarką Trzeciej Rzeszy⁷.

Gospodarka niemiecka po dojściu do władzy A. Hitlera, opierała się na antydemokratycznym charakterze ustroju politycznego – autorytaryzmie oraz totalitarnym modelu organizacji społeczeństwa⁸. Zgodnie z założeniami nazizmu za podstawę regulacji stosunków ekonomicznych została przyjęta zasada prymatu polityki nad gospodarką. Aczkolwiek nie wyeliminowano wszystkich elementów kapitalizmu. Modyfikowała ona system produkcji oraz wymiany towarów przez drastyczną ingerencję państwa w gospodarkę. Cele polityczno-nacjonalistyczne oraz militarystyczne miały być realizowane za pomocą interwencjonizmu państwowego. Przed objęciem przez Hitlera stanowiska kanclerza Rzeszy (30 I 1933 r.) naziści swój program gospodarczy opierali na założeniach programu spisane go na początku lat dwudziestych XX w.⁹ Naziści wyznawali za-

---

⁶ Tekst ustawy brzmi: „Vom 18. Oktober 1936. Die Verwirklichung des von mir auf dem Parteitag der Ehre verkündeten neuen Vierjahresplanes erfordert eine einheitliche Lenkung aller Kräfte des Deutschen Volkes und die straffe Zusammenfassung aller einschlägigen Zuständigkeiten in Partei und Staat. Die Durchführung des Vierjahresplanes übertrage ich dem Ministerpräsidenten Generaloberst Göring. Ministerpräsident Generaloberst Göring trifft die zur Erfüllung der ihm gestellten Aufgabe erforderlichen Maßnahmen und hat soweit die Befugnis zum Erlaß von Rechtsverordnungen und allgemeinen Verwaltungsvorschriften. Er ist berechtigt, alle Behörden, einschließlich der Obersten Reichsbehörden, und alle Dienststellen der Partei, ihrer Gliederungen und der ihr angeschlossenen Verbände anzuhören und mit Weisungen zu versehen“. [w:] A. Buschmann *Nationalsozialistische Weltanschauung und Gesetzgebung: 1933–1945*, Bd. 2, Wien 2000, s. 91.

⁷ R. S. Wistrich, *Kto był kim w Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1997, s. 76.

⁸ Zob. szerzej [w:] R. J. Overy, *War and Economy in the Third Reich*, New York 2002, Part 6.

⁹ Za twórcę programu uznaje się Gottfrieda Federa. Główne założenia programu NSDAP: Zjednoczenie wszystkich Niemców i powstanie Wielkich Niemiec, zgodnie z prawem narodów do samostanowienia. Członkowie domagali się równości praw dla Niemców w ich stosunkach handlowych z innymi narodami i unieważnienia traktatów pokojowych z Wersalu i St. Germain. Żądali oni również zwiększenia ziemi i terytoriów (kolonii) w celu wyżywienia narodu niemieckiego i osiedlenia ciągle wzrastającej liczby ludności. Program zakładał, iż członkowie narodu mogą być obywatelami państwa, ale tylko ci, w których żyłach płynie niemiecka krew, bez względu na wyznanie, mogą być członkami narodu. Dlatego żaden Żyd nie mógł być członkiem narodu. Program stanowił: kto nie jest obywatelem państwa, może mieszkać w Niemczech jedynie w charakterze gościa i musi być traktowany jak podmiot prawa obcego państwa. Kwestia prawa wyborczego oraz całe prawodawstwo miało przysługiwać wyłącznie obywatelom państwa. Członkowie partii domagali się, by wszystkie urzędowe nominacje – obojętnie jakiego szczebla – w Rzeszy, w państwie czy małych miejscowościach przyznawano tylko obywatelom państwa. Sprzeciwiali się oni korupcyjnemu obyczajom obowiązującym dotychczas w parlamencie przy obsadzaniu stanowisk. Uważali oni, że decyzje te powinno się pozostawić partii i podejmować bez powoływania się na osobowość czy zdolności danej osoby. Państwo miało uznać za swój podstawowy obowiązek ożywienie przemysłu i poprawę warunków życia obywateli państwa. Jeżeli wyżywienie całej ludności państwa okaże się niemożliwe, obcokrajowcy będą zmuszeni do opuszczenia Rzeszy. Członkowie partii uważali, że należy uniemożliwić migrację wszystkim, którzy nie są niemieckiego pochodzenia. Domagali się, aby nie-Aryjczycy, którzy przybyli do Niemiec po 2 sierpnia 1914 r., na-

sadę kierowania kapitalistyczną gospodarką przez państwo, zakładali prymat korzyści społecznych nad prywatnymi (*Gemeinnutz vor Eigennutz*). W każdej dziedzinie życia społecznego, jak i w gospodarce obowiązywała w hitlerowskich Niemczech zasada wozdostwa¹⁰.

O małym, początkowo, zainteresowaniu NSDAP gospodarką świadczy fakt powstania dopiero w styczniu 1931 r. „wydziału gospodarczo-politycznego” (*Wirtschaftspolitische Abteilung*)¹¹. W 1932 r. z polecenia Hitlera powstało Koło Przyjaciół Gospodarki (*Freundeskreis der Wirtschaft*)¹² w Badenii, do którego należeli wybitni niemieccy ekonomiści. Na spotkaniach dyskutowano o różnych zagadnieniach gospodarczych oraz możliwościach finansowania partii hitlerowskiej przez niemieckich przedsiębiorców. Po dojściu do władzy Hitler zrezygnował z pomocy ekonomistów oraz Gottfrieda Federa¹³, uważanego za ojca hitlerowskiej myśli ekonomicznej. Wódz podkreślał, że nie będzie korzystał z żadnej doktryny ekonomicznej. To przyczyniło się do przymusowej emigracji znawców ekonomii. Od tej pory prace dotyczące gospodarki koncentrowały się wokół tematyki interwencjonizmu państwowego, zatrudnienia oraz gospodarki wielkiego obszaru¹⁴.

Zasada *Gemeinnutz vor Eigennutz*¹⁵ miała być ucieleśniana przez „organizacyjną jedność”, której realizacja była możliwa dzięki wprowadzeniu nowej struktury organiza-

---

tychmiast opuścili Rzeszę. W założeniach programu państwo miało dążyć do tego, by wszyscy obywatele państwa posiadali równe prawa i obowiązki. Za najważniejszą powinność każdego obywatela państwa partia uważała pracę umysłową lub fizyczną. Zakres działania jednostki nie mógłby kolidować z interesami większości, ale powinien się mieścić w ramach społecznych i służyć ogółowi. Podsumowując ten program, można stwierdzić, że partia uznała za jeden z głównych celów bezwzględna walkę z „dyktatem wersalskim” i „systemem weimarskim”, które traktowała jako wytwór narodu żydowskiego. Także walkę z dominującą rolą Żydów w przemyśle, handlu i usługach. Dużą rolę w programie odgrywała kwestia walki zbrojnej; zawód żołnierza uznawany był za najszlachetniejszy. Uprawa roli stanowiła również zaszczyt, gdyż uznano, że „czysta rasa kształtuje się na podłożu ścisłej więzi między krwią, a ziemią”. Zob. szerzej [w:] J. Banaszekiewicz, *Powstanie partii hitlerowskiej 1919–1923*, [w:] *Studium socjologiczne genezy faszyzmu niemieckiego*, Poznań 1968; *Program Deutsche Arbeiterpartei* z dnia 24 lutego 1920 roku, Monachium 1920; J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*, Poznań 1986, s. 324, 325.

¹⁰ M. Maciejewski, *Powszechna historia gospodarcza od XV do XX wieku*, Wrocław 2007, s. 216.

¹¹ Zob. szerzej [w:] D. Eichholtz, K. Gossweiler, *Faschismusforschung. Positionen, Probleme, Polemik.*, Berlin 1980.

¹² Organizacja nazywana także: „Freundeskreis Reichführer SS” lub „Freundeskreis Himmler“, zob. szerzej [w:] A. C. Sutton, *Wall Street and the Rise of Hitler*, New York 1976, s. 88–96.

¹³ Zob. szerzej [w:] G. Feder, *Das Programm des NSDAP und sein weltshauliched Grundgedanken*.

¹⁴ N. Rich, *Hitler's War Aims: Ideology, the Nazi State, and the Course of Expansion - Vol. 1*, London 1973, s. 11–36.

¹⁵ Zob. szerzej [w:] R. Jung, *Der nationale Sozialismus – Seine Grundlagen, sein Werdegang, seine Ziele 1922*, s. 193, <http://reichsarchiv.com> z dn. 28.01.2013.

cyjnej życia gospodarczego, opartej na zasadzie wodzostwa (*Führerprinzip*¹⁶). Realizacją tych założeń było wprowadzanie ustaw: 13 IX 1933 r. o „stanie żywicielskim Rzeszy” (*Reichsnährstandgesetz*); 20 I 1934 o „uporządkowaniu narodowej pracy” (*Das Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit*) oraz 27 II 1934 o „przygotowaniu do organicznej odbudowy niemieckiej gospodarki” (*Das Gesetz zur Vorbereitung der Aufbau der deutschen Wirtschaft*). Powyższe ustawy wraz z rozporządzeniami miały tworzyć podstawy prawne do stworzenia nowych form organizacyjnych gospodarki. Wzmocniona reorganizacja od 1933 r. skoncentrowała się na tworzeniu instytucji „samorządu stanowego”. Najwyższym organem była Izba Gospodarcza Rzeszy. Podlegało pod nią sześć grup Rzeszy, które dzieliły się na grupy gospodarcze. Te z kolei miały pod sobą podgrupy branżowe¹⁷.

Pierwszy plan gospodarczy obejmował lata 1934–1937. Został nazwany „nowym planem” (*Der neue Plan*). Jego autorem był Hjalmar Schacht. Drugi „Plan Czteroletni” (*Der Vierjahresplan*), obejmował lata 1936–1940. Odpowiedzialnym za jego wykonanie był Hermann Göring, który stał się czołową postacią życia ekonomicznego Rzeszy.

Żaden z tych planów w rzeczywistości nie funkcjonował w wyznaczonych ramach czasowych. Pierwszy plan został zastąpiony nowo powstałym, bardziej adekwatnym do panującej sytuacji politycznej; drugi natomiast został przerwany przez wybuch II wojny światowej. Plan Schachta zakładał: likwidację bezrobocia, rozwój zbrojeń, zwiększenie wydobycia niektórych surowców oraz doprowadzenie Niemiec do terytorialnej ekspansji ekonomicznej¹⁸. Drugi plan gospodarczy zakładał przede wszystkim przygotowanie gospodarki Rzeszy do wojny.

Hermann Göring dzięki skupieniu w swych rękach kilku kierowniczych funkcji gospodarczych, stał się najważniejszą postacią zarządzającą życiem ekonomicznym Niemiec. Pod koniec 1936 r. przystąpił do wdrożenia Planu Czteroletniego oraz wyznaczonych mu przez Hitlera zadań. Były to: likwidacja bezrobocia, rozwój zbrojeń, osiągnięcie samowystarczalności w zakresie zaopatrzenia w niektóre surowce strategiczne (np. kauczuk) oraz przygotowanie do terytorialnej ekspansji ekonomicznej na świecie. Istotne jest, że realizacja wszystkich powyższych celów była ściśle ze sobą powiązana.

---

¹⁶ Zasada wodzostwa opierała się na rządach silnej jednostki stojącej na czele piramidy organizacyjnej masowego ruchu politycznego. Wódz był człowiekiem, który potrafił poruszać tłumy ludzi. Hitler uważał, że wielki wódz jest doskonałym teoretykiem, organizatorem i przywódcą. Podkreślał jednocześnie, że jest to rzadkością, by jedna osoba łączyła w sobie wszystkie te cechy. Dodawał jednak, że w tym właśnie fakcie zawiera się wielkość tego człowieka. Zob. szerzej [w:] F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1985, s. 143–174; A. Hitler, *Mein Kampf. My battle*. Adolf Hitler, New York 1941, s. 324–557.

¹⁷ Zob. szerzej [w:] J. C. De Wilde, *Building the Third Reich*, New York 1939.

¹⁸ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań 1984, s. 128.

Minimalizacja bezrobocia była możliwa dzięki wewnątrzpaństwowym przemianom. Wydatki na inwestycje publiczne w latach 1933–1939 wyniosły w sumie 68,7 mld mk. Na armię przeznaczono 64,9 % czyli 44,58 mld mk, na transport wraz z budową autostrad przeznaczono 18,5 % (12,70 mld mk), na budowę budynków administracji publicznej przeznaczono 10,8 % powyższej kwoty (7,41 mld mk), na obiekty użyteczności publicznej 3,9% (2,67 mld mk), a na budownictwo mieszkalne 1,30 mld mk¹⁹. Porównując łączną realną wartość nowych inwestycji publicznych, można zauważyć, że w roku 1939 w porównaniu do 1928 r., wzrosła ona o 227%. Wydatki na inwestycje pochłaniały wraz z upływem czasu coraz większą część dochodu narodowego. W roku 1933 wynosiły one 6,8 %, natomiast po przystąpieniu do realizacji Planu Czteroletniego 20,1 % i 22,5% w 1939 r.²⁰ Nakłady inwestycyjne, rozwój sił zbrojnych, rozbudowa policji oraz administracji NSDAP przyczyniły się do znacznego spadku bezrobocia, o czym świadczą dane statystyczne. Bezrobocie w 1933 r. szacowane było na 6 mln, w roku 1936 – 1,6 mln, w 1938 r. wynosiło 0,4 mln, natomiast w roku 1939 liczba bezrobotnych wynosiła zaledwie 34 tys. Dodatkowym czynnikiem, który miał pozytywny wpływ na spadek liczby bezrobotnych była prowadzona polityka podatkowa. Obywatele otrzymywali ulgi podatkowe z tytułu prywatnego budownictwa mieszkaniowego oraz udzielanych kredytów na powyższy cel.

Kolejnym istotnym czynnikiem napędzającym gospodarkę był rozwój zbrojeń. W roku 1936, kiedy Göring rozpoczął swe rządy gospodarcze, Hitler wyznaczył mu jasny cel. Niemiecka gospodarka w okresie najbliższych czterech lat musiała być gotowa do wojny. Dla Hermanna Göringa cel ten był możliwy do zrealizowania za pomocą agend podległego mu Urzędu Planu Czteroletniego. Największym problemem stojącym na przeszkodzie jego realizacji był deficyt surowców. Pod koniec 1935 r. deficyt ten pokrywano za pomocą importu, np. zapotrzebowanie na kauczuk było w ten sposób zabezpieczane na poziomie 96%, rudy cynku w 95%. Dlatego dla Göringa koniecznym było uruchomienie produkcji substytutów. Bez względu na koszty produkcji oraz lokalizację nowych złóż kopalin. Mimo wyznaczenia kierunków działania mającego na celu uniezależnienie się od importu surowców z innych krajów, efekt nie był zadowalający. Do wybuchu drugiej wojny światowej Niemcom udało się zaspokoić potrzeby kraju zaledwie na poziomie kilku procent.

Rozwój zbrojeń był ściśle związany z modernizacją i rozbudową przemysłu Trzeciej Rzeszy. Z każdym rokiem zwiększały się wydatki na ten cel. Dla porównania w roku 1933 wynosiły one 557 mln mk, a w roku 1939 – 4432 mln mk (ośmiokrotny wzrost).

¹⁹ Zob. szerzej [w:] A. Schweitzer, *Der urspruengliche Vierjahresplan, Jahrbuecher fuer Nationaloekonomie und Statistik*, vol. 16 (1956), s. 348–396.

²⁰ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, Poznań 2006, s. 11.

W analizowanym okresie nakłady inwestycyjne w przemyśle w Niemczech przedstawiały się w następujący sposób: w latach 1936–1939 środki produkcji wynosiły w mln mk: 1625, 2194, 2932 oraz 3579. Natomiast nakłady inwestycyjne w przemyśle środków konsumpcji kreowały się na poziomie: 534, 649, 753, 853 mln mk. Stosunek środków konsumpcji do środków produkcji w latach 1936–1939 kreował się na poziomie ok. 80%:20%²¹. W nakładach inwestycyjnych w największym stopniu partycypowały górnictwo, hutnictwo oraz wytwórczość artykułów chemicznych. Na górnictwo i hutnictwo w roku 1936 przeznaczono 536 mln mk, co wynosiło 26% nakładów inwestycyjnych. Dla porównania w 1939 wydatki wzrosły do 1201mk. i stanowiły 27,1 %. Na przemysł maszynowy w roku 1936 wydano w mln mk 151 (7% nakładów inwestycyjnych), w roku 1939 – 322 (7,3%), na przemysł chemiczny państwo w roku 1936 wydało 449 mln mk (20,8% nakładów), a w 1939 r. 1120, co stanowiło 25,3 %²². Dzięki wzrostowi nakładów inwestycyjnych możliwe było zwiększenie potencjału produkcyjnego Niemiec, który rozrósł się dodatkowo dzięki przejęciu przez Rzeszę Zagłębia Saary i opanowaniu obcych terytoriów. Dla pokazania istoty przejęcia powyższych terenów zostaną przedstawione następujące dane. Produkcja węgla brunatnego w granicach Rzeszy w 1937 r. wynosiła 212,1 mln t., na ziemiach austriackich i czechosłowackich wcielonych do Rzeszy 21,6. Stanowiło to 10,2 % produkcji Austrii oraz Protektoratu Czech i Moraw w stosunku do produkcji Rzeszy w granicach z 1937 r. Dane dotyczące rudy żelaza i grafitu zostają podane zgodnie z kolejnością prezentacji danych dotyczących węgla brunatnego. I wynoszą odpowiednio dla rudy żelaza: 14614,0 mln t, 2998,0 co wynosi 20%, grafit: 28,2 mln t, 30,4 co wynosiło 107,%²³. W wyniku zwiększenia potencjału produkcyjnego w latach 1933–1938 wartość wytwarzanych w przemyśle dóbr wzrosła sześciokrotnie, artykułów konsumpcyjnych trzykrotnie. Największy udział w wytwarzanych dobrach przemysłowych miały uzbrojenie i amunicja. Wskaźnik produkcji tych dóbr zmienił się na przestrzeni lat ze 100 do 2600 (w latach 1932–1938)²⁴.

Produkcja wybranych artykułów przemysłowych i wydobywanie surowców w Niemczech w latach 1936–1939 przedstawiały się w następujący sposób: w roku 1936 wydobywano bądź produkowano: 444,7 tys. t. ropy, aluminium 97, kauczuku syntetycznego 1, samolotów w tym wojskowych 5 112 tys., samochodów osobowych 244,3 tys., autobusów i samochodów ciężarowych 57,3 tys. W roku 1939 przemysł niemiecki osiągnął następujące wskaźniki: 884,9 tys. t ropy, aluminium b/d, kauczuk syntetyczny 22 tys. t.,

---

²¹ A. F. Wilt, *Nazi German*, Arlington 1994, s. 45–53.

²² W. Zorn, H. Aubin, *Handbuch der deutsche Wirtschafts- Und Sozialgeschichte*, Bd. 2., Stuttgart 1976, s. 823.

²³ R. Wagenfuhr, *Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945*, Berlin 1955, s. 21.

²⁴ H. J. Braun, *The German Economy in the Twentieth Century*, London 1990, s. 87.

samoloty 8 295, autobusy b/d²⁵. Na produkcję gumy, zamiast zakupu naturalnego kuczuku, państwo zdecydowało się ponosić siedmiokrotnie wyższe koszty produkcji. Podobna polityka gospodarcza była stosowana wobec innych dóbr. Produkowano je, pomimo że wysokość kosztów produkcji była znacznie wyższa niż ich zakup. Odstąpiono od zasady opłacalności produkcji na rzecz jak najszybszego przygotowania państwa do wojny.

Dynamiczny rozwój produkcji sprawił, że przedsiębiorcy działający w tej gałęzi gospodarki osiągali coraz wyższy zysk. Dlatego Hermann Göring zarejestrował 15 lipca 1937 r. Spółkę Akcyjną dla Kopalń Rudy i Hut Żelaza Hermann Göring²⁶, która stworzyła podwaliny dla koncernu Reichswerke Hermann Göring. Był to jeden z największych związków monopolistycznych w Niemczech. Uzyskanie potęgi przemysłowej koncernu było możliwe dzięki przejęciu zakładów przemysłowych w Austrii, Czechosłowacji i w Polsce. Koncern w 1939 r. przejął zakłady przemysłowe na Górnym Śląsku.

Kolejnym istotnym elementem polityki gospodarczej realizowanej przez Hermanna Göringa był rozwój rolnictwa, leśnictwa oraz gospodarki rybnej. Göring uważał, że wykarmienie narodu jest jednym z podstawowych zadań państwa. Administracja państwowa Trzeciej Rzeszy kierowana przez Göringa zachęcała rolników do uprawy ugorów, których powierzchnia zmniejszyła się w omawianym okresie mniej więcej o 20%. Część tych terenów została przejęta przez wojsko; resztę ugorów przejęli rolnicy, którzy mogli zwiększyć rozmiary uzyskiwanych płodów rolnych. Państwo rozpoczęło kampanię uświadamiania rolników, którzy mogli korzystać z fachowej wiedzy udzielanej przez izby rolnicze, placówki Stanu Żywielskiego Rzeszy, wydziały rolne szkół wyższych. Władze państwowe zobligowały powyższe instytucje do organizowania kursów, pogadanek oraz wydawania specjalistycznych czasopism dla rolników. Rozpoczęto budowę sieci podstawowych i średnich szkół rolniczych upowszechniających wiedzę z zakresu rolnictwa. Polityka ta przyczyniła się do wzrostu wydajności plonów z 1 ha. Powołano specjalne urzędy ds. gospodarki nasiennej *Saatgutstelle*. Ich głównym celem było sprawowanie nadzoru nad materiałem siewnym, wystawianiem oceny jakości nasienia oraz wydawaniem zezwoleń na wprowadzanie do uprawy. Działania nowego urzędu przyczyniły się do powstania obowiązkowej, planowej i powszechnej gospodarki nasiennej. W hodowli zwierząt wprowadzono program uszlachetniania ras zwierząt za pomocą racjonalnego ich żywienia i rozwoju usług weterynaryjnych. W latach 1937–1938 za zgodą Hermanna Göringa z kasy państwowej wyasygnowano 70 mln mk na pożyczki i bez-

²⁵ W. Birkenfeld, *Der synthetische Treibstoff 1933–1945*, Göttingen 1964, s. 217.

²⁶ Zob. szerzej [w:] „Codzienna Gazeta Handlowa”, R. 12 (1937), nr 169.

zwrotne zapomogi dla rolników na budowę mieszkań dla robotników rolnych. Państwo wspierało także zakup maszyn i narzędzi rolniczych. W latach 1936–1937 wydano na ten cel 6802 mln mk. W latach 1937–1938 wydano 7337 mln mk, a w ciągu na przestrzeni lat 1938–1939 7860 mln mk. Wykorzystywanie w rolnictwie nowych narzędzi oraz metod uprawy wraz z nawozami mineralnymi przyczyniło się do wzrostu wydajności z 1 ha. I tak przeciętna wydajność z ha w q dla pszenicy w latach 1936 i 1939 wynosiła 23,1 i 29,8, dla ziemniaków wynosiła w wymienionych latach odpowiednio 182,4 i 193,4, dla buraków cukrowych 311,2 i 309,8²⁷. Mimo tak prowadzonej polityki rolnej Trzecia Rzesza nie osiągnęła poziomu wydajności z hektara porównywalnego z innymi europejskimi państwami. Dania, Holandia i Belgia osiągały wówczas znacznie lepsze wyniki²⁸. Mimo iż efekty działalności gospodarczej w rolnictwie z roku na rok były coraz lepsze, nie satysfakcjonowały one władz hitlerowskich, w tym Göringa. Uważano, że przemiany nie są odpowiednio wysokie w stosunku do nakładów finansowych i różnych form pomocy. Zadowolenie wykonawcy Planu Czteroletniego i władz budził natomiast fakt, iż wzrosła ilość gospodarstw o powierzchni od 5 do 100 ha, gdyż było to zgodne z ustawą o „gospodarstwach dziedzicznych Rzeszy” prowadzącą do rozbudowy średniozamożnej i bogatej warstwy chłopskiej.

Göring widział potencjał rozwoju gospodarczego w rozwiniętym transporcie i łączności. Dlatego uważał, że istotny dla rozwoju kraju był plan Reinhardta *Reinhardt-Plan*, który zakładał wybudowanie 6500 km autostrad w latach 1933–1939. W celu realizacji planu stworzono na mocy ustawy przedsiębiorstwo Autostrady Rzeszy – *Reichsautobahnen*²⁹. Do roku 1939 udało się wybudować jedynie 3300 km autostrad. Jako przyczynę porażki można wskazać dwa czynniki: zbyt małe środki finansowe przeznaczone na budowę oraz przerzucenie siły roboczej do innych przedsięwzięć uznanych za bardziej pilne. W okresie zarządzania finansami Trzeciej Rzeszy przez Hjalmara Schachta koszt budowy jednego km autostrady został oszacowany na 500 tys. mk. W rzeczywistości wynosił on około 1 mln mk. Uzyskanie dodatkowych środków na budowę autostrad było niemożliwe, gdyż wszystkie nakłady finansowe przeznaczane były na armię. Pomimo wykonania jedynie 50% planu Niemcy wysunęły się na trzecią pozycję w Europie pod względem długości posiadanych sieci dróg. Ilość wybudowanych dróg miała korzystny wpływ na liczebny rozwój środków transportu i niektórych usług transportowych w Niemczech. W roku 1936 liczba statków morskich wynosiła 3 579 a w roku

---

²⁷ J. E. Farquharson, *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany 1928–1945*, London 1976, s. 221–248.

²⁸ Zob. szerzej [w:] A. Hanau, R. Plate, *Die deutsche landwirtschaftliche Preis- und Marktpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1975.

²⁹ H. J. Braun, *op. cit.*, s. 128.

1938 – 3 781, liczba statków żeglugi śródlądowej w 1936 r. – 22 330, a w 1938 – 22 050, liczba samochodów osobowych w roku 1936 – 945 085 a w 1938 r. – 1 305 608, autobusów w 1936 – 15 567, a 1938 – 20 792. Przewóz kolejami ludzi w milionach lat w roku 1936 – 1 667, a w 1938 r. 2 049³⁰. Powyższy wzrost liczby ludzi jeżdżących koleją był możliwy ze względu na modernizację i rozbudowę taboru kolejowego, w którego rozwój zainwestowano 2 mld mk. Dofinansowanie kolei przyczyniło się do zwiększenia zdolności przewozowej kolei również w zakresie przewozu towarów. Po odniesieniu sukcesu w dziedzinie przewozu drogą kolejową, rozpoczęto modernizację floty morskiej i śródlądowej oraz urządzeń łącznościowych. W 1936 r. wysłano 6434 mln listów, nadano 19,7 mln telegramów, przeprowadzono 2564 mln rozmów telefonicznych i wydano 7584 tys. zezwoleń na posiadanie aparatów radiowych. Dla porównania w roku 1939 wysłano 7932 mln listów, nadano 26,5 mln telegramów, przeprowadzono 2977 mln rozmów telefonicznych i wydano 9598 tys. zezwoleń na posiadanie aparatów radiowych³¹.

Kolejnym istotnym elementem gospodarki niemieckiej, zarządzanej *de facto* przez Göringa, były finanse publiczne. Władze finansowe były przede wszystkim odpowiedzialne za dostarczanie środków niezbędnych do pokrywania kosztów nieustannie zwiększanych zbrojeń. Na pokrycie tych wydatków z biegiem lat zaciągano kredyty i zwiększano obciążenia obywateli w postaci wyższych podatków. Wpływy z podatków mogły być coraz wyższe, gdyż pochodziły one z rozwoju gospodarczego Niemiec, a także wyższych świadczeń na rzecz państwa. W roku 1938 ściągnięto dodatkowo od niemieckich Żydów kontrybucję w wysokości 1 125 mln mk³² oraz podatki od przedsiębiorstw państwowych. Przychody dla państwa wyniosły wówczas 20 mld mk. Szacuje się, że armia niemiecka była finansowana również z bliżej nieznanymi ministerstw cywilnych i innych organizacji. Ukrywane wydatki na armię w latach 1933–1939 wyniosły

³⁰ Cz. Łuczak, *op. cit.*, s. 128.

³¹ *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914–1945*, [w:] D. Petzina, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, Bd. 3., Monachium 1978, s. 69.

³² Po „nocy kryształowej” (*Kristallnacht*), z 9 na 10 listopada 1938 r. oraz zwołanej 12 listopada przez Hermanna Göringa naradzie postanowiono, że Żydzi będą musieli zapłacić za straty powstałe w wyniku *Kristallnacht*. Dnia 12 grudnia 1938 r. wydano trzy rozporządzenia:

- 1) Verordnung über eine Sühneleistung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit.
- 2) Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben.
- 3) Verordnung zur Wiederherstellung des Straßenbildes bei jüdischen Gewerbebetrieben.

Na ich mocy ofiary pogromu musiały zapłacić za spustoszenia oraz dodatkowo „zadośćuczynienie” w wysokości ponad miliarda marek, za mord popełniony na Ernście von Rath, niemieckim ambasadorze zabitym przez nastoletniego polskiego Żyda. Podjęto także decyzję o wykluczeniu Żydów z niemieckiego życia gospodarczego polegającą na zakazaniu funkcjonowania samodzielnych przedsiębiorstw żydowskich. Był to wstęp do formalnej ich ekspropriacji. Rozporządzenie dawało także możliwość grabieży lokat bankowych i oszczędności żydowskich.

Zob. szerzej [w:] D. S. Wyman, *Paper walls: America and the refugee crisis, 1938–1941*, Massachusetts 1968.

od 60–90 mld mk. Z posiadanych danych można wyliczyć, że w roku 1936 suma pieniędzy skierowana bezpośrednio na pokrycie potrzeb wojskowych wynosiła odsetek całkowitych rozchodów budżetowych w liczbie 59,2%, a w roku 1938 – 61,0%.

Sterowana polityka gospodarcza doprowadziła do szybkiego rozwoju i przyczyniła się do wzrostu dochodu narodowego oraz poziomu życia ludności. Z kolei rosnący popyt bogacącego się społeczeństwa stymulował wzajemnie wzrost dochodu i rozwój gospodarki.

W roku 1933 dochód wynosił 46,5 mld mk, natomiast w roku 1938 – 82,1. Czyli na przestrzeni pięciu lat on wzrósł o 76,5%. W 1933 r. wysokość dochodu narodowego na mieszkańca wynosiła 713 mk (wskaźnik 100), w roku 1938 – 1201mk (wskaźnik 168,4)³³. W 1939 r. średnia płaca brutto w przemyśle i rzemiośle wynosiła 1994 mk, w transporcie i łącznie 2573 mk, w bankowości 3750 mk³⁴. Duże dysproporcje występowały jednak w średnim wynagrodzeniu pracowników żyjących z pracy najemnej, oraz pochodzącym z samodzielnej działalności gospodarczej. Pogorszyła się sytuacja ludności żyjącej z renty; władze chciały wymusić na rencistach rozpoczęcie przez nich pracy odpowiadającej ich wiekowi i stanowi zdrowia.

Zaczęły rosnąć również koszty utrzymania. Na przestrzeni lat 1933–1939 szacuje się, że koszty utrzymania wzrosły od minimum 7,6% do maksimum 12%. Choć rosły koszty utrzymania, tempo wzrostu wynagrodzeń i zwiększania się dochodów było wyższe. W jednym gospodarstwie domowym często pracowało kilka osób. Taki stan rzeczy pozwolił na znaczną poprawę sposobu odżywiania społeczeństwa, a nawet na zwiększenie spożycia używek. Według danych statystycznych do roku 1937 spożycie mięsa na jednego mieszkańca wzrosło o 7,8%, cukru o 0,9%, kawy o 18%. Spożycie trunków na przestrzeni lat 1933–1939 wzrosło o 34,3% piwa, 48,9 % wina i 58,8% wódki.

Wprowadzony intensywny program budowy mieszkań przyniósł milionom obywateli polepszenie warunków mieszkaniowych. Służba zdrowia również przeżywała swój renesans dzięki rozwojowi technologii w rodzimym przemyśle farmaceutycznym, wybudowaniu nowych szpitali wyposażonych z nowoczesną aparaturę, a także wprowadzeniu obowiązkowych okresowych badań lekarskich. Stała się bardziej dostępna dla przeciętnego obywatela.

Polepszenie warunków bytowych społeczeństwa niemieckiego było przede wszystkim wynikiem napędzania koniunktury przez rząd oraz dostarczaniu wysokich nakładów finansowych na przemysł przez państwo. Znaczny wkład miała również eks-

---

³³ D. Petzina, *op. cit.*, s. 102.

³⁴ *Ibidem*, s. 99.

ploatacja od 1938 r. gospodarek i zasobów naturalnych na terenach podbitych przez Trzecią Rzeszę.

Opisane powyżej działania gospodarcze miały miejsce w okresie, kiedy za ich rozwój odpowiedzialny był Hermann Göring. Wdrażany przez niego Plan Czteroletni był decydującym krokiem w kierunku przygotowania niemieckiej gospodarki do wojny. Göring³⁵ twierdził, że stworzenie planu „było podstawowym warunkiem przebudowy i ekspansji przemysłu zbrojeniowego. Plan był instrumentem, który miał umożliwić nazistom dookreślenie kierunku zarówno polityki gospodarczej, jak i społecznej Niemiec. Cel został osiągnięty poprzez wzrost krajowej produkcji surowców strategicznych: gumy syntetycznej, oleju opałowego, i rudy żelaza, a uzyskane surowce miały być niezbędnym narzędziem do prowadzenia wojny”³⁶.

Hermann Göring swoją rolę w przedstawionym okresie podsumował w 1945 r. w następujący sposób: „ja właściwie nigdy nie byłem biznesmenem. Miałem się zająć zupełnie czymś dla mnie nowym. Otrzymałem zadanie zorganizowania niemieckiej gospodarki, toteż poświęciłem całą energię działaniom inicjującym. Z upływem czasu wiele się nauczyłem. Moim głównym celem stało się wyżywienie narodu... oraz przekształcenie Niemiec w kraj samowystarczalny pod względem gospodarczym. Najważniejszymi surowcami były stal, ropa naftowa i kauczuk”³⁷. Tak odpowiedział Hermann Göring podczas przesłuchania, gdy pytanie zadał mu amerykański specjalista w dziedzinie finansów Herbert Dubois. Zawarte w pracy dane wskazują, że cele postawione przez Hermanna Göringa zostały osiągnięte, a tym samym udało mu zrealizować podstawowe założenia.

Gospodarcza polityka prowadzona przez Göringa sprawiła, że w latach 1936–1939 Niemcy miały największą dynamikę rozwoju gospodarczego w Europie i były pod tym względem drugim państwem na świecie po Japonii.

³⁵ Zobacz szerzej [w:] R. J. Overy, *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*, Cambridge, 1996.

³⁶ R. J. Overy, *War and Economy in the Third Reich*, New York 2002, s. 177–189.

³⁷ D. Irving, *Marszałek Rzeszy Hermann Göring 1933–1946. Biografia*, Warszawa 2001, s. 179.